

Тарас Коростильов

ВІЗАНТІЙСЬКА ТЕМАТИКА В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДОРОБКУ ПРОФЕСОРА ІВАНА ТУРЦЕВИЧА (Досвід реконструкції)

Реальний вплив певного науковця на розвиток історичної думки далеко не завжди можна достатньо чітко простежити та відобразити. Причин цьому зазвичай багато. Серед них можливі як недоліки наукових праць, недостатня апробація результатів дослідження, так і причини зовнішні стосовно самого науковця. У випадку Івана Турцевича доцільно сказати, що незаслужене забуття його наукового доробку¹ спричинялося і своєрідністю його наукового стилю і, більшою мірою, сумним станом бібліотечної та архівної бази в Україні. Основні матеріали до наукової біографії вченого зберігаються у Державному архіві Чернігівської області в м. Ніжині (далі — ДАЧОН) — Ф. 6112, оп. 1. Особливості збереження справ суттєво ускладнюють роботу з матеріалами особового фонду, в якому зберігаються численні наукові роботи, авторські переклади, конспекти лекцій та бібліографічні нотатки з історії античного світу.

Незважаючи на те, що праці І. Турцевича досить відомі в колі фахових істориків та філологів², ширшому загалу його постать

¹ Наприклад, у виданому цього року Словнику сходознавства і візантології Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України постать І. Турцевича відсутня [Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Матвеева Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. — К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011].

² *Летяев В. А.* Восприятие римского наследия российской наукой XIX — нач. XX века. — Волгоград, 2002; *Кузищин В. И.* (ред.) Историография античной истории. — М., 1980.; *Бузескул В. П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. — Ч. II. — К., 2004.

як оригінального вченого залишається маловідомою. Так, питання історії візантійської культури практично залишаються поза увагою сучасних вчених³.

І. Турцевич (1856–1938) вищу освіту здобував в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (далі — НІФІ), куди і повернувся будучи призначеним на посаду екстраординарного професора при кафедрі римської словесності після тринадцяти років викладання давніх мов у І Київській гімназії. Попри те, що вчений був філологом-класиком, основні наукові інтереси якого лежали в царині історії культури давнього Риму, проф. І. Турцевич активно цікавився і питаннями історії Візантії. Такий інтерес, за висловом самого вченого, був цілком природним і повністю виправдовувався історією батьківщини⁴.

Доволі складно виділити час, коли І. Турцевич переходить до більш глибокого вивчення візантологічних проблем, оскільки його участь у науковому процесі не обмежувалася виступами на засіданнях та публікацією статей. Факти, виявлені в листах до нього, дають можливість говорити про численні консультації, уточнення перекладів, бібліографічні довідки, що їх ніжинський вчений надавав колегам по цеху. Так, один з провідних візантологів поч. ХХ ст. Юліан Кулаковський у вступі до I тому «Истории Византии» висловлював подяку І. Турцевичу, з яким його поєднували більш ніж 30 років дружби та співробітництва⁵. Аналогічна співпраця мала місце й пізніше, коли І. Турцевич обіймав посаду керівника осередку Близькосхідної комісії в Ніжині. У 1937 р. до нього звертався керівник археологічного загону Дніпрельстанівської експедиції В. Грінченко щодо атрибуції срібного орла, знайденого у складі вознесенського скарбу. Докладна довідка

³ У розгляді діяльності І. Турцевича як вітчизняного візантиніста слід відзначити такі роботи: *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: незаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1993. — Вип. IV; *Зозуля С.* Дослідження загальної історії співробітниками Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Київ-Хмельницький, 2002. — Т. 8. — Ч. II; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. — К., 2007. На жаль, згадані роботи не позбавлені прикрих неточностей.

⁴ ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 1.

⁵ *Кулаковский Ю. А.* История Византии. Т. 1: 395–518 годы. — 3-е изд., исправ. и доп. — СПб., 2003. — С. 49. Про рекомендації І. Турцевича, взяті до уваги Ю. Кулаковським, — див. лист від 5 квітня 1902 р. [ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 31 (1902). — Арк. 11–12 зв.].

про побутування образу орла в римській та візантійській культурах була повністю прийнята археологом і дозволила атрибутувати цю унікальну знахідку як військовий знак візантійської армії⁶.

Першою опублікованою роботою проф. І. Турцевича, яку можна, безперечно віднести до візантійської тематики, стала стаття 1910 р. «К *Corpus Procorianum*»⁷. Спочатку вона готувалася як доповідь для Ніжинського історико-філологічного товариства. Потім неодноразово доповнювалася і розширювалася⁸. Автор наполегливо заперечував належність Прокопію Кесарійському «Таємної історії» та «Про споруди Юстиніана». Твори Прокопія, автора освіченого і визнаного сучасниками, могли піддаватися фальсифікаціям ще за життя історика. Важливим аргументом І. Турцевича був факт, що Прокопій не закінчив свою основну працю про війни Юстиніана. В таких умовах сумнівною виступає можливість написання ним же іншої, пасквільної книги. Крім того, як доводив І. Турцевич, Прокопій на службі Велізарія був не секретарем, а радником, наближеним до високопоставленої особи. Тому закиди, які робив автор «Таємної історії» щодо морального розкладу верхівки суспільства імперії і безініціативності самого імператора мали б із тим самим успіхом стосуватися його самого, як співника самого Велізарія. За І. Турцевичем, історія воєн Юстиніана залишилася незавершеною через смерть Прокопія, яка, ймовірно, застала його в Константинополі.

Нажаль, виявити в архіві цілісний і остаточний текст дослідження присвяченого проблемі авторства «Таємної історії» не вдалося⁹. Однак, у документі з назвою «Дневник Турцевича» є лист Ф. Дьольгера від 14 жовтня 1934 р. щодо можливостей опублікувати в редактованому ним виданні статтю про авторство «Таємної історії» та «Споруд Юстиніана»¹⁰. Враховуючи те, що в тому ж році в 34 т. журналу «*Byzantinische Zeitschrift*» вийшло одночасно

⁶ Науковий архів Інституту археології НАНУ. Особовий фонд В. Грінченка, Ф. 11. Спр. Г. 9; спр. 48; ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 4–5.

⁷ *Турцевич И.* «К *Corpus Procorianum*» // Гермес. Науч.-попул. вестн. антич. мира. — 1910. — № 6. — С. 275–278.

⁸ *Гордієнко Д., Коростильов Т.* Проблеми класичної філології в діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. — Вип. 565: Романо-слов'янський дискурс. — Чернівці, 2011. — С. 242.

⁹ В особовому фонді І. Турцевича є 2 фрагментовані чернетки [ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 276; там само: Спр. 94].

¹⁰ ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 372. — Арк. 64–64зв.

дві статті І. Турцевича¹¹, можна припустити, що і атетеза ніжинського професора була надіслана в Мюнхен Ф. Дьольгеру.

Однією з характерних особливостей робіт І. Турцевича його сучасники відзначали глибину і різнобічність ерудиції автора¹². Розглядаючи питання історії Риму I–III ст. він часто наводив масу аналогій з візантійської історії VI, IX, XIV ст. прискіпливо аналізуючи кожне джерело. У статтях І. Турцевича буває доволі складно розділити історію Риму та Візантії; а сам вчений був переконаний, що «історію двох Римів» не можна повністю роз'єднувати, навпаки, до певної межі, слід об'єднувати «що до нашого часу робилося рідко й недостатньо»¹³. У своїй статті «Про деякі права та привілеї міст Римської імперії» для «Візантологічного збірника» укладеного, але так і не опублікованого українськими візантологами в кін. 20-х рр. минулого століття, І. Турцевич послідовно обстоював ідею континуїтету в розвитку юридичної регламентації провінційного управління Римської держави. Ймовірно, за основу було взято доповідь «О вольных городах римской империи», виголошену 13 (26) грудня 1909 р. на засіданні Історико-філологічного товариства¹⁴. У своїй статті І. Турцевич наводив публікацію Т. Рейнахом листа римського проконсула Сульпіція Пріска малоазійському місту Афродізію¹⁵. В листі говориться про намір римського магістрату відвідати місто: «якщо закон вашого міста, ні декрет сенату, ні божественне веління не забороняють проконсулу відвідати вашого міста»¹⁶ (тут і далі курсив мій — Т. К.). У даному випадку йдеться про деяке обмеження прав про-

¹¹ Turcevič J. Cl. Claudianus und Joannes Lydos. Zur frage der Herkunft Claudians // Byzantinische Zeitschrift. — 1934. Bd. 34. — № 1. — P. 1–9; *Idem*. Zu einigen stellen des Codex Theodosianus und des justinianischen Corpus juris // Byzantinische Zeitschrift. — 1934. — Bd. 34. — № 2. — P. 359–364.

¹² ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 2–2зв. Для порівняння, висока оцінка особистих і наукових якостей І. Турцевича в щоденнику М. Бережкова [Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ)]. — Ф. 23. — Од. зб. 36. — Арк. 7; там само. — Од. зб. 53. — Арк. 27зв.; там само. — Од. зб. 56. — Арк. 23зв.; там само. — Од. зб. 58. — Арк. 21–21зв.].

¹³ ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 1.

¹⁴ Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. — Нежин, 1910/1911. — Т. VII — Отдел I. — С. 15.

¹⁵ Reinach Th. Inscriptions d'Aphrodisias // Revue des études grecques. — 1906. — Vol. XIX. — P. 86–87.

¹⁶ [...] εἰ μῆτε νόμος τῆς πόλεως ὑμῶν μῆτε δόγμα συνκλήτου μῆτε διάταξις μῆτε θεῖα ἐπιστολὴ κωλεῖ τὸν [ἀ]νθύπατον ἐπιδημεῖν τῇ πόλει [ὑμῶν] [...].

вінційно-римського намісника. І. Турцевич наголошував, що таке обмеження було складовою частиною привілеїв вільних та федеративних міст, частиною тієї *libertas* — *ἐλευθερία*, якою так дорожили грецькі міста в часи імперії. Свідчення листа Сульпіція Пріска стають ще важливішими, оскільки, на відміну від Рейнаха, І. Турцевич наводить паралелі в новелах Юстиніана XXXI і XXXII, де імператор призупиняє попередні обмеження магістратам на в'їзд у міста і залишає місцеві суди і органи самоврядування. Глибоко вкорінений у традиціях давнього Риму і законах консерватизм державних інституцій у Візантії дозволяв їй протягом тривалого часу змінюватися, пристосовуватися до нових реалій, і, водночас, зберігати власну ідентичність. На полях рукопису статті І. Турцевич виділяє як суттєво важливу фразу грека Діона Хризостома (I — поч. II ст): «Римляни не настільки дурні, щоб їм було приємно правити самими рабами»¹⁷. Такий аналіз протікання історичного процесу у Візантії має цікаві паралелі з доповіддю І. Турцевича від 1 (14) березня 1909 р. «Конституційна політика давніх римлян»¹⁸. Виголошена як вступ до більшої й узагальнюючої праці, вона, більш ніж вірогідно, була інспірована революційними змінами в самому російському суспільстві початку XX ст.¹⁹. Робота на тему конституційної політики римлян, вірогідно, отримувала своє продовження і розвиток у подальшому. У вступі І. Турцевич розібрав погляди англійських, французьких та німецьких учених на перевороти, визначив два шляхи зміни державного устрою — англійський і французький, і під цим кутом зору запланував розглянути і конституційну політику давніх римлян.

У якості керівника осередку Близькосхідної комісії в Ніжині професор І. Турцевич неодноразово подавав до друку свої праці з історії Візантії. Так, у «Візантологічному збірнику», що планувався до друку ще Комісією для вивчення візантійського письменства, заявлено дві статті — згадувана «Про деякі права й привілеї міст ромейської імперії» та «Проекти виправити юліанського

¹⁷ IP НБУВ. — Ф. X. — од. зб. 22960. — арк. 3зв.

¹⁸ Гордієнко Д., Коростильов Т. Вк. праця. — С. 242.; Сборник Историко-филологического общества. — С. 7.

¹⁹ Про погляди І. Турцевича на революцію і подальший розвиток ним конституційної теми див.: *Сремеев О., Коростильов Т.* Погляди І. Турцевича на революцію в контексті політичних ідей Е. Бьорка // Сіверянський літопис. — 2001. — № 1. — С. 100–105.

календаря у Візантії»²⁰. Особливістю другої було те, що вона, очевидно, була єдиною роботою І. Турцевича, написаною спеціально для публікації в друкованому органі ВУАН, і тому українською мовою. В цій статті автор розглядає низку проектів виправлення юліанського календаря в протестантських країнах та у Візантії і зупиняється на повідомленні Нікіфора Грегори про його варіант календарної реформи представлений Андронікові II (Палеологові). Відомо, що ця реформа так і не була проведена. Причиною цього були сумніви імператора в можливості її проведення без заворушень у суспільстві та розколу в православній церкві. Соціальні заворушення в XIV ст. так і не дозволили повернутися до питання необхідної реформи календаря.

Збірку праць українських візантологів, де були заявлені праці, присвячені соціально-економічній історії Візантії, питанням рецепції візантійської культури народами православного світу, археологічним та мистецтвознавчим відкриттям, дослідженням і реставраційним роботам у соборі св. Софії в Києві та багатьом іншим, так і не було надруковано ні Комісією для вивчення візантійського письменства, ні об'єднаною Комісією для досліджень Близького Сходу та Візантії. Частина статей була опублікована в інших виданнях, більша ж частина досі розпорошена в різних архівних установах.

Відчуваючи політичну кон'юнктуру і незацікавленість української академічної науки в його роботах, І. Турцевич намагався опублікувати результати своїх досліджень, присвячених соціально-економічним проблемам історії давнього Риму і Візантії, в московських «Архівах» Інституту Маркса і Енгельса²¹. Враховуючи те, що у Ніжинському архіві вдалося виявити лише чернетки матеріалів, запропонованих до друку в «Архівах», а саме: рецензія І. Турцевича на книгу М. Ростовцева «Социально-экономическая история Римской империи»²² та матеріали до статті про рух зилотів у Фессалоніках середини XIV ст.²³, можна припустити, що ці роботи були надіслані в Москву, але так само не були надруковані

²⁰ ІР НБУВ. — Ф. X. — од. зб. 18 680. Сама стаття — ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 284.

²¹ ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 13.

²² ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 343.

²³ ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — Спр. 307; 364; 255; 258; 263; 264; 265; 266; 267. Частково опубліковано — *Турцевич И.* О зилотах Фессалоники и трактате Николая Кавасилы // Ніжинська старовина. — 2006. — Вип. 2 (5). — С. 120–124.

через чистки в Інституті Маркса та Енгельса, зміну концепції видання «Архівів»²⁴.

Участь І. Турцевича в діяльності Візантологічної та Близькосхідної комісій не мала для нього скільки-небудь помітних наслідків у плані публікацій. Ймовірно вона була більш вигідною колегам професора, котрі могли скористатися з його ерудиції у своїх студіях. З 1915 р. він жодного разу не зміг особисто відвідати Київ та наукові засідання комісій. Деякі доповіді знімались з порядку денного як неактуальні для соціалістичної науки²⁵. Об'єднання Візантологічної та Близькосхідної комісій в одну, а фактично поглинання першої другою, призвело до різкого скорочення візантологічних тем. Не відбулося засідання, присвячене ювілею Вергілія, де мав виступати І. Турцевич. Єдина його доповідь для Комісії була зачитана К. Штепою (через відсутність доповідача) 14 травня 1930 р. і викликала жваве обговорення²⁶. Так, Б. Курц зауважив, що доповідь не дає своєї схеми соціального руху, а тільки полемізує з Тафралі; Г. Лозовик звернув увагу на цікавий характер руху зилотів, а саме підтримку руху з боку імперії, яскраві антицерковні настрої, що характеризують певну соціальну формацію й руйнують легенду про виключну побожність населення візантійських міст і провіденціальну відміну їх від міських рухів Заходу. Г. Лозовик зазначав, що характер руху зилотів слід вивчати спеціально, доповідь бере *інший напрямок* і в цьому суттєво втрачає. Захисником відсутнього доповідача на засіданні 14 травня виступив головуючий — академік А. Кримський. Слід згадати, що за рік до того вчений, разом зі своїм прийомним сином М. Левченком був у Ніжині, де зупинявся на квартирі І. Турцевича²⁷. Ймовірно, що голова Комісії та керівник місцевого осередку мали деяке обговорення наукової роботи останнього²⁸. В протоколі засідання зазначається: «Академік Кримський

²⁴ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса (под ред. В. Адоратского). — М., 1932. — Т. 1 (вып. VI). — С. III.

²⁵ Коростильов Т. Вибрані листи до проф. Івана Турцевича // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 2010. — Т. 20. — С. 324, 329.

²⁶ Див. протокол № 4 засідання Комісії ВУАН для виучування історії Близького Сходу від 14.V.1930 р. [ІР НБУВ. — Ф. X. — Од. зб. 21 798. — Арк. 17зв.-18].

²⁷ Зозуля С. Ніжинські контакти академіка Агатангела Кримського (за матеріалами епістолярної спадщини вченого // Ніжинська старовина. — 2008. — Вип. 6 (9). — С. 27–35.

²⁸ ІР НБУВ. — Ф. 23. — Од. зб. 59. — Арк. 9зв.

погоджується, що твір Миколи Кавасілі є звичайний логос — проповідь такого моралістичного характеру. Вважає, що було б бажано видати текст Кавасілі, доручивши редакцію доповідачеві І. Г. Турцевичу»²⁹.

На відміну від своїх колег по Комісії, І. Турцевич не був переконаний аргументами Тафралі і замовив у паризькій *Bibliothèque nationale* фотокопію рукопису Кавасілі про зилотів³⁰.

Працюючи з оригінальним джерелом І. Турцевич помітив недостатнє ознайомлення Тафралі з текстом Кавасілі. Відповідно, висновки румунського вченого, а за ним і Ш. Діля [*Diehl Ch. Byzance: grandeur et decadence. — Paris, 1926. — 343 p.*], які формували погляди цілого покоління вчених на «революційність» зилотів, соціальний характер повстання, виглядають принаймні надуманими.

Реконструюючи хід думки проф. І. Турцевича, видається можливим встановити логічний зв'язок між окремими працями і відновити загальну концепцію його візантологічних досліджень. Починаючи з доповіді про конституційну політику давніх римлян, автор починає аналізувати історичний процес у Візантійській імперії через опозицію «англійського» та «французького» варіантів змін державного устрою. У статті про привілеї міст він показує тривалий, плавний, еволюційний розвиток інститутів самоврядування у візантійських містах, який базувався насамперед на консервативних римських традиціях. Третьою і заключною складовою його наукової концепції було повстання зилотів у Фессалоніках як боротьба найбільш традиціоналістських верств населення за збереження давніх свобод проти обмежень з боку «багатих та освічених»³¹. Решта робіт І. Турцевича може виступати допоміжним матеріалом у межах однієї задуманої роботи, концепція якої базувалася на збереженні системи античних цінностей щодо свобод і місцевого самоуправління і патерналістському забезпеченні державою цих свобод як характерної риси візантійської історії.

У 20–30-х роках такий «ідеалістичний» погляд на історію не міг не відобразитися негативно на науковій діяльності вченого. Так у протоколі № 16 засідання Комісії Близького Сходу від 30.IV.1931 р. з'являється постанова: «Засудити методологічні

²⁹ ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 21798. — Арк. 18.

³⁰ Турцевич І. О зилотах Фессалоники. — С. 122. Фотокопії манускрипта: ДАЧОН. — Ф. 6112. — Оп. 1. — спр. 423.

³¹ Турцевич І. О зилотах Фессалоники. — С. 124.

прийоми наукової праці... чл. комісії т. Турцевича за тенденцію обмежуватись чисто фактичним викладом соціальних рухів»³². Після тривалої неможливості для І. Турцевича публікувати власні роботи на батьківщині і після виходу в німецьких наукових часописах 4 статей ніжинського вченого, в 1937 р., в українській радянській пресі з'явилася характерна стаття з назвою «Хто орудує в ніжинському педінституті»: «...На території інституту з'являються два колишніх старих «професори» Фохт і Турцевич. Це колишні поміщики, запеклі вороги радянської влади, вони свої «наукові» праці шлють до Берліна й Рима. Ці зрадники радянського народу простягають свої брудні мерзенні руки до нашого радянського студентства. Але їм і досі не дано відсічі...»³³.

Habent sua fata libelli. Візантологічні роботи професора І. Турцевича не були гідно оцінені його сучасниками, залишалися маловідомими в радянській науці, тому сьогоднішній візантиністиці ще тільки належить пізнати й освоїти науковий доробок оригінального українського вченого білоруського походження.

---

³² ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 21812. — Арк. 41зв.

³³ *Кучер М.* Хто орудує в ніжинському педінституті // Комсомолец України. — 1937. — № 230 (3602). — Середа, 6 жовтня.